

**ВПЛИВ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ВИБІР МОВИ
ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ І МІЩАНСТВА УСРР
(1920-х - 1930-х рр.)**

З розбудовою незалежної України розпочався процес формування української етнополітики, метою якої стало вирішення міжнаціональних суперечностей і врахування національних інтересів етнічних груп держави. Однією з таких міжнаціональних проблем є мовне питання. Хоча за українською мовою визнано державний статус, мовне питання у великих містах сходу, півдня та центру України залишається гостро актуальним, оскільки переважна більшість мешканців цих територій, розмовляє російською мовою. Заходи, спрямовані на розширення сфери вживаності української мови, викликають неоднозначну оцінку громадськості - від схвалення до протестів і заяв про порушення прав національних меншин. Отже, загострення "*мовної проблеми*" може викликати міжнаціональні конфлікти в Україні. Звідси вельми актуальним виявляється вивчення досвіду політики українізації 1920-х - початку 1930-х років та об'єктивний аналіз особливостей її впровадження у містах України, що могло б сприяти розробці стратегії національно-культурного розвитку на сучасному етапі.

Дослідження проблеми впливу політики українізації на вибір мови робітників і міщанства УСРР (1920-х - 1930-х років) дозволить з'ясувати специфіку українського суспільства і перебіг заходів українізації в місті; встановити фактори, які допомагали чи навпаки, перешкождали проведенню українізації; допоможе визначити, яким саме чином вплинули на впровадження українізації такі характерні риси українських міст, як зросійщеність. Як до неї позиціонувало міське населення і його пролетарська частина.

Українізації 1920-1930-х років в радянській Україні, як і політиці радянської влади щодо національних меншин, присвячена значна кількість наукових праць. Так, інститут історії України НАН України видав науково-довідковий бібліографічний покажчик "*Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.)*", в якому подано джерела і література, присвячені коренізації УСРР¹. Узагальнення досліджень з українізації було здійснено у ґрунтовній колективній монографії "*Українізація 1920-1930-х рр.: передумови,*

здобутки, уроки”². В ній, зокрема, проаналізовано етнонаціональні наслідки політики українізації, зроблено висновки, що українізація призвела до поглиблення розбіжностей між Наддніпряниною, Поділлям та Волиню і промисловим Південним Сходом. У історіографічному нарисі О.Рафальського визначено політико-правовий статус національних меншин України у 20-ті - 30-ті роки ХХ ст. через призму радянської історіографії та досліджень вітчизняних та діаспорних вчених 1990-х років³.

Вплив політики українізації на соціальну структуру населення досліджено в монографії канадського історика Б.Кравченка - *“Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.”*⁴, показано вплив соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ столітті. Політичні наслідки етнічних трансформацій в УСРР у 1923-1933 роках показано в статті Ю.Лібера⁵.

В історичних зошитах П.М.Бондарчука⁶ висвітлено питання українізації профспілок і робітничого класу. Поряд з фактами, що сприяли і заважали українізації профспілок, ним проаналізовано методи впровадження української мови та культури у середовищі профспілок, показано ставлення до українізації різних категорій членів профспілок. У його роботах наведено статистичні дані стосовно змін національного складу серед членів профспілок, використання ними української мови тощо.

Однак окремі аспекти політики українізації в сучасній історіографії висвітлені недостатньо. Особливо актуальним, на наш погляд, залишається статус української мови у міському вжитку, ставлення міських національних меншин, зокрема пролетаріату і міщанства УСРР, до політики українізації.

Запроваджена на XII з’їзді РКП(б) (1923 р.) політика *“коренізації”*, попри значні преференції національним меншинам в УСРР здійснювалася переважно у формі українізації. Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, проте вона не могла не зачепити й інтересів робітників і міщанства національних меншин. Під впливом політики українізації у деяких національних меншин УСРР відбулись зміни в мовних орієнтаціях в бік українізації, але значна частина міського населення залишилась російськомовною.

Проведення політики українізації відбувалось у складних суспільно-політичних умовах. По-перше, внаслідок тривалої русифікаторської політики царизму, який не визнавав українців за окремий народ, міське населення України було майже повністю

зросійщене. По-друге, національний склад українських міст не відповідав національному складу в цілому УСРР. Якщо загалом в УСРР українців було 80%, а національних меншин - 20%, то серед мешканців міст переважали національні меншини, а саме: євреї становили 22,7%, росіяни - 25,1%, інші національності - 4,9%, а українців було лише 47,3%⁷.

Одним з пріоритетних напрямків політики українізації, окрім рекрутування до партійного апарату представників корінної національності, було закріплення зв’язків між українським селянством і російським пролетаріатом в Україні⁸. Політика українізації таким чином мала охопити саме робітничий клас.

За статистичними даними, на квітень-травень 1925 р. національний склад робітників УСРР нараховував: українців - 49,9%, росіян - 31,6%, євреїв - 12,8%, інших - 5,7%⁹. Серед інших національностей значились вірмени, татари, латиші, литовці, китайці, асирійці. Болгари, молдавани, білоруси і німці відносились до національностей з меншою кількістю міського населення, прошарок пролетаріату серед них був незначним¹⁰.

Отже, за національною складовою пролетаріат в республіці був переважно російським або російськомовним, тоді як селянство - українським. За такої ситуації курс на українізацію зазнав опору серед численного російського й зрусифікованого міщанства та робітничого класу.

Переважна більшість промислових робітників вороже сприйняла політику українізації. Наприклад, у газеті *“Вісті”* так описувалася українізація робітників УСРР: *“По всіх 36 великих і малих шахтах Краснолуцького райкому союзу гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з’їздах дуже урочисто проголошуються промови про українізацію, а на практиці профспілкові бюрократи скрізь з обуренням скаржаться: “кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники у нас російські?”*¹¹. *“У Железнянському районі Артемівської округи робітники закидали багнюкою колективний договір, який було складено українською мовою, а на Риковському заводі оголошення завкому, написані українською, постійно зривали. Свої хуліганські витівки робітники росіяни супроводжували глузуванням з української мови, яку називали “тарабарщиною”, “китайською мовою”, а також цією своєрідною мовою, на якій говорить сільське населення”*¹².

З приводу українізації робітники висловлювали різні міркування, серед яких були негативні й провокативні: *“У нас українською розмовляють лише жартома, а якщо говорять про щось серйозне, то лише російською мовою”*; *“Не хочу випускати української літератури і кінець. Вчить українців, а росіян і євреїв вчити нічого”*; *“Українську мову страшно не люблю і з тих, хто розмовляє українською, сміюсь”*; *“В Донбасі справжніх українців нема, вони вмерли, мова змінилась, - навіщо ж нам вивчати українську мову”*; *“Українізації нам не треба, жили без неї й ще зуміємо прожити”*¹³. *“А чи українізація не є петлюрівська ідея?”* або *“Навіщо нам потрібна українська культура, адже ми інтернаціоналісти?”*; *“Навіщо вчити українську мову і українізуватися, коли після міжнародної революції це непотрібне буде”*; *“І не потрібна нам зовсім ця культура”*; *“Навіщо нам українська культура, коли російська культура стоїть вище”*¹⁴.

Русифікація міст і промислових центрів України ще в часи царату призвела до того, що побутовою мовою більшості представників пролетаріату УСРР, у тому числі й частини українців, євреїв та інших, була російська¹⁵. Так, за даними перевірки робітників і службовців (1925 р.) російською мовою послуговувалися 33,2% українців, 66% росіян, 7,5% євреїв, 3,1% інші.¹⁶

У другій половині 1920-х років, із впровадженням нової економічної політики, почалось поступове поповнення пролетаріату УСРР за рахунок україномовного селянства, однак це не змінило ставлення до політики українізації, оскільки робітники - українці мали низьку кваліфікацію, у той час як росіяни, зрусифіковані українці та національні меншини були висококваліфікованими робітниками. Вони зневажливо ставились до поширення української мови. Росіяни вимагали від українців, щоб ті говорили російською мовою, хоча й на це отримували цілком обґрунтовану відповідь, що проживають не в Росії, а в Україні, а тому говорять рідною мовою. Така аргументація часто призводила до непорозумінь. Так, на Луганщині, на заводі *“Жовтневої революції”*, спроба фінінспектора виголосити заключне слово українською мовою викликала бурхливу суперечку між робітниками: одні вимагали, щоб він говорив російською, а інші - щоб обов'язково українською. Іноді такі суперечки закінчувалися бійками. Зокрема, у місті Криндачівці через непорозуміння щодо мовного питання відбувалися неодноразові зіткнення між українськими та російськими

шахтарями¹⁷. З цього приводу сучасник М.Галій зазначав, що *“взаємини між робітниками росіянами й українцями дуже напружені. Ще й досі можна чути, як мало свідомі робітники-росіяни українську мову називають “собачою”, українську культуру вважають кроком назад і “загибеллю цивілізації”*. Справу українізації серед населення, а головне серед робітників занехаяно. На Дзержинській рудні більшість робітників-українців і цілком природними є скарги про те, що російську мову розуміють погано, а української не чують¹⁸.

На нашу думку, причинами того, що російські робітники загалом негативно ставились до українізації були:

- шовіністичні настрої, притаманні більшості міського населення;
- ідеї пролетарського інтернаціоналізму;
- побоювання втратити робочі місця на промислових об'єктах УСРР тощо;

- небажання Й.Сталіна українізувати російський пролетаріат радянської України. Так, у квітні 1926 року він написав листа Л.Кагановичу та іншим членам ЦК КП(б)У, в якому зазначалися помилки народного комісара освіти О.Шумського: *“... т. Шумський допускає дві серйозні помилки. По-перше, він змішує українізацію нашого партійного та радянського апаратів з українізацією пролетаріату. Можна й треба українізувати наші партійний, державний та інші апарати, що обслуговують населення. Однак неможна українізувати згори пролетаріат. Неможна заставити російські робітничі маси відмовитись від російської мови та російської культури та признати своєю культурою і своєю мовою українську. Це суперечить принципу вільного розвитку національностей. Це була би не національна свобода, а своєрідна форма національного гніту. Немає сумніву, що склад українського пролетаріату буде змінюватись з подальшим промисловим розвитком України, із подальшим впливом у промисловість з навколишніх сіл українських робітників. Немає сумніву, що склад українського пролетаріату буде українізуватись. Однак цей процес тривалий, стихійний, природний. Намагатись замінити цей стихійний процес насильницькою українізацією пролетаріату згори - значить проводити утопічну і шкідливу політику, що здатна викликати в неукраїнських верствах пролетаріату в Україні антиукраїнський шовінізм”*¹⁹.

Нарешті, ще одна з причин - росіяни не хотіли поступитися статусом державницької нації. Навіть в умовах українізації російська мова зберігала своє особливе значення. За нею був закріплений статус мови міжнаціонального спілкування у зв'язку з її поширеністю в СРСР. Усі важливі державні документи: декрети, постанови, накази ВУЦВК, РНК та центральних відомств, окружних виконкомів та міськрад мали бути оприлюднюватися як українською, так і російською мовами.

Соціальний склад єврейського населення за даними від 1925-1926 рр. був наступним: робітників 5-10%, кустарів і ремісників - 30-35%, декласовані групи складали 15-20%, торгова і взагалі непманівська група 35-40%²⁰. На I-й Всеукраїнській нараді з приводу роботи серед національних меншин (1927 р.) було подано характеристику міського єврейського населення: *“складаючи 30% всього міського населення України і утворюючи в ряді окремих міст і особливо містечок абсолютну більшість, що доходила до 80 і більше відсотків, компактні маси єврейського населення, водночас, вкраплені в національне (українське, російське) сільське населення, будучи по відношенню до нього не тільки національною меншиною, але і національною меншиною міською з різко відмінною соціальною структурою і життєвим укладом”*²¹. Євреї перейняли російську мову як мову раніше панівної нації, особливо це торкалось нетрудової частини єврейського населення²².

Однак в інших джерелах, зокрема при перевірці єврейського населення Балтської округи, зазначалось: *“Торговий ремісницький клас не мав чистої національної мови, а свій жаргон кожен раз доповнював новими словами, що використовувались іншими народностями. Окрім жаргону, через те положення, яке євреї займали в окрузі як група торговців і ремісників, вони знали також і мови інших національностей - молдавську, українську, російську тощо”*²³.

Малочисельні національні меншини у містах різко контрастували між собою наявністю в одних значної кількості представників індустріального пролетаріату (латиші, литовці, татари) та майже повною відсутністю зайнятих у великій промисловості (вірмени, асирійці, грузини). Серед останніх переважали кустарі, дрібні торговці та декласоване населення. Асирійці майже виключно займалися чисткою взуття²⁴.

У *“Повідомленні про стан роботи серед національних меншостей України”* (1929 р.) зазначалось, що серед малочисельних національних меншин у містах кількість осіб, які

використовують мову своєї національності у якості розмовної дуже незначна. Так, вживали мову своєї національності 34% - литовців, 55,1% - грузинів, 59,6% - латишів, 70,7% - вірмен, 88,8% - татар. Це свідчить про те, що процес асиміляції серед окремих дрібних національностей зайшов досить далеко. Для порівняння можна навести українське населення, яке вживало мову своєї національності на 94%²⁵.

Політику українізації, окрім євреїв, більшість міських національних меншин сприйняли негативно. Головною причиною такого позиціонування було те, що серед національних меншин особливе значення мала російська культура, яка в минулому значно впливала на більшу частину міського населення²⁶.

Втім історичні факти свідчать, що ставлення міських національних меншин УСРР до політики українізації було неоднозначне. Росіяни негативно віднеслись до українізаційних процесів.

Малочислені національні меншини (вірмени, татари, латиші, литовці, китайці, асирійці та ін.) також не сприймали українізацію, оскільки не змогли подолати сильні асимілятивні впливи російської культури, яка панувала в більшості міст України.

Лише євреї позитивно сприйняли політику українізації. Під впливом українізації в їхньому середовищі відбувалася переорієнтація з російської мовної системи цінностей на українську. Причинами вибору іншої мови для євреїв було бажання асимілюватися серед української людності (як раніше, за часів царату, серед російської).

Отже, українізація 20-х - початку 30-х років ХХ ст. сприяла розширенню сфери функціонування української мови, підвищенню її соціального статусу та престижності серед деяких національних меншин. Це створило реальні передумови для зміни парадигми культурно-мовних орієнтацій національних меншин з російської на українську. Однак відсутність реального державного суверенітету УСРР, непослідовність і половинчастість національної політики уряду, обмеженість українізації лише культурно-мовними заходами загальмувало процес сприйняття національними меншинами українських цінностей, а контрукраїнізація і репресії 1930-х років засвідчили неможливість його завершення в умовах тоталітарного режиму в СРСР.

¹Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.). Науково-довідниковий бібліографічний покажчик. - К., 2003.

²Українізація 1920-1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. - К., 2003.

³*Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. - К., 2000.

⁴*Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - К., 1997.

⁵*Лібер Ю.* Міста і політичні наслідки етнічних змін в УСРР у 1923-1933 роках // Сучасність. - 1988. - №1. - С.62-67; *Він же.* Національне відродження та робітнича кляса на Україні в 1920-х роках // Сучасність. - 1984. - №1-2. - С.104-118; *Він же.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. - С.70-148.

⁶*Бондарчук П.М.* Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР: (20-ті роки). - К., 1999. - 46 с. (Іст. зошити).

⁷*Хоменко А.* Національний склад людності УСРР. Популярний нарис за новітніми статистичними даними. - Харків, 1929. - С.7.

⁸Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2248 - Арк.115.

⁹Там само. - Спр.2250. - Арк.53.

¹⁰Там само. - Спр.2496. - Арк.9-10.

¹¹*Галій М.* Від самовизначення до нового поневолення. Геть Москву! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. - Львів-Прага, 1934. - С.23.

¹²*Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі. Дис.... канд. істор. наук: 00.00.07/ ДНУ. - Донецьк, 2006. - С.100.

¹³*Бондарчук П.М., Шарпантий В.Г.* Профспілки і проблема "українізації" робітників і службовців УСРР в 1920-ті рр. // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Зб. статей. - Вип.4. - К., 2001 - С.261.

¹⁴*Дашкевич Я.Р.* Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - №8. - С.59.

¹⁵ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2496. - Арк.15.

¹⁶Там само. - Спр.2250. - Арк.54.

¹⁷*Малярчук Н.Г.* Вказ. праця. - С.98.

¹⁸*Галій М.* Вказ. праця. - С.21, 23.

¹⁹*Сталін Й.В.* Марксизм і національно-колоніальне питання: Зб. вибр. ст. і промов. - К., 1934. - С.208-209.

²⁰ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2496. - Арк.10.

²¹Центральний архів вищих органів влади України. - Ф.413. - Оп.1. - Спр.251. - Арк.9.

²²ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2496. - Арк.10.

²³Державний архів Одеської області. - Ф.12068. - Оп.1. - Спр.186. - Арк.43.

²⁴До історії міжнародних процесів в Україні: Документи і матеріали // Український історичний журнал. - 1992. - №12. - С.100-101.

²⁵Там само. - С.101.

²⁶ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2496. - Арк.15.